

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשפ"ב

כרך ט

עורכים:

פרופ' משה צפור
ד"ר אליסיה גרינבנק
ד"ר אפרת בנג'ז
ד"ר יוחנן קאפח

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' שונית רייטר
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשפ"ב 2022
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
13	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות וספרות

19	משה צפור לקראת מהדורה חדשה של התרגום הסורי (הפשיטתא) לספר במדבר, בתרגום לעברית
39	אורנה לויץ ולאה ברץ בית הספר הפואטי כמטונימים הטרוטופי בשירה העברית

שער שני | חינוך והוראה

63	אליסיה גרינבנק ואפרת בנג'ו אמפתיה ועמדות כלפי מתן התאמות לתלמידים עם הפרעת למידה ספציפית בקרב מורים בחינוך הכללי
81	אליעזר יריב 'שיחת משמעת': התערבות קצרת מועד לטיפול בהתנהגות בעייתית של תלמיד
99	גלית אגם בן ארצי "פנאי זה הזמן שאני מרגיש חופשי כי אני יכול לעשות מה שבא לי" פנאי בקרב ילדים ובני נוער עם מוגבלות
125	אורית גילור, חגית קליבנסקי, דרורה כפיר חינוך ביתי לילדים עם מוגבלות - היבטים חברתיים
147	אפרת בנג'ו ורינת כספי פחדים של ילדים צעירים בתקופת הקורונה והקשר לתחושת הלחץ ההורי
173	יעקב סגל ודבורה חדד עפג'ין העצמה ותמיכה או בדירות ב"מערכה" בקרב גננות בהתמודדות עם קשיים ואתגרים בשנת ההתמחות

199	סיפורי חיים של גננות ראשונות בארץ ישראל כמקור העשרה למחקר ההיסטורי על אודות גן הילדים העברי: עיון היסטוריוגרפי	צפורה שחורי-רובין
219	ההוראה ב'מרחב הקולי' בכתי ספר חרדיים בתקופת הקורונה	אפרת בוכריס ורבקה קדוש
245	אסטרטגיות התמודדות עם פערי זהות ארגונית של עובדות הוראה מהמגזר החרדי המלמדות במערכת החינוך הממלכתי-דתי	יהודית חסידה ואביטל רוטנברג

שער שלישי | חינוך גופני ובריאות

269	מעולם החינוך הגופני לאורח חיים בריא בחברה החרדית	לילך גלעד כהן ורניאל ס' מורן
283	הטיה מגדרית במחקר רפואת הספורט	מירי שחק

שער רביעי | סקירת ספרות

297	סיפור תמר אשת ער 'נקרא ומתרגם' במהלך הדורות	בן ציון אשל
307	על זהות, הזדהות ונוודות פיזית ונפשית ברומן "כמה שזה לוקח" של יורם מלצר	כרמלה סרנגה

שער חמישי | מאמרים באנגלית

E9	Educating and Reimagining the Daughter: Ethnicity and Relational Self-Construction through Writing	קלרינה פריבורקין
----	--	------------------

E25	תקצירים מתורגמים	
-----	------------------	--

מחברי המאמרים

ד"ר אגם בן ארצי גלית

החוג לחינוך מיוחד, ראשת מנהל הסטודנטים, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
galit.mail@gmail.com

ד"ר בוכריס אפרת

החוג לתנ"ך והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
efratb1967@gmail.com

ד"ר בנג'ו אפרת

החוג לגיל הרך והחוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; החוג
לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בן ציון אשל

המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן
benzion120@gmail.com

ד"ר ברץ לאה

גימלאית החוג לספרות, המכללה האקדמית אחוה
lbaratz@netvision.net.il

ד"ר גילור אורית

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
oritg@beitberl.ac.il

גלעד כהן לילך

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
lilachgi@education.gov.il

ד"ר גרינבנק אליסיה

ראשת החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
gralicia2@gmail.com

ד"ר חדר עפג'ין דבורה

החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון ומכללה ירושלים
drdvorahaddad@gmail.com

ד"ר חסידה יהודית

החוג לחינוך יהודי והחוג לניהול מערכות חינוך, רכזת אקדמית לתכניות המגזר החרדי,
המכללה האקדמית הרצוג
judychassida1@gmail.com

פרופ' יריב אליעזר

פרופסור חבר, ראש החוג לחינוך משלב לתואר השני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ושינגטון
elyariv@gmail.com

ד"ר כספי רינת

ראשת החוג לחינוך, החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rinatc10@gmail.com

פרופ' כפיר דרורה

פרופסור חבר (בדימוס) בחוג לחינוך, המכללה האקדמית בית ברל
gadikf@netvision.net.il

ד"ר ליין אורנה

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אחוה;
ראש אקדמי של מרכז הסימולציה במכללה האקדמית אחוה
orna_1@achva.ac.il

פרופ' מורן דניאל

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר סגל יעקב

ראש החוג לגיל הרך, מכללה ירושלים
kobisegal@gmail.com

ד"ר סרנגה כרמלה

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אשקלון
carmelasar@hotmail.com

ד"ר פריבורקין קלרינה

החוג לאנגלית, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
klarina.priborkin@gmail.com

פרופ' צפור משה

פרופסור אמריטוס המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן, התוכנית לתואר שני בתנ"ך,
המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
moshezi1934@gmail.com

ד"ר קדוש רבקה

החוג לספרות והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rivkkad@gmail.com

ד"ר קליבנסקי חגית

המסלול לחינוך בלתי פורמלי, המכללה האקדמית בית ברל
hagitklib@gmail.com

רוטנברג אביטל

עובדת הוראה
avitalist@gmail.com

פרופ' שחורי-רובין צפורה

פרופסור חבר (ברימוס) החוג לחינוך והחוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי
zipirubin@walla.com

ד"ר שחף מירי

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
mirile@washington.ac.il

סיפורי חיים של גננות ראשונות בארץ ישראל כמקור העשרה למחקר ההיסטורי על אודות גן הילדים העברי: עיון היסטוריוגרפי

צפורה שחורי-רובין

תקציר

בחיפוש אחר מקורות היסטוריים המתעדים את תולדות גן הילדים בארץ ישראל בשנים של טרום המדינה (1882-1948) ואת פועלן של הגננות הראשונות, נחשפתי לסיפורי חיים פרי עטן של הגננות עצמן (אוטוביוגרפיות, ביוגרפיות, יומנים, מכתבים ופרקי זיכרונות) שתיעדו את קורות חייהן ואת תקופת עבודתן החינוכית. הכתבים היו גנוזים בארכיונים פרטיים וציבוריים. המאפיין את כולם שהם אינם פרי מחקרים היסטוריים מקצועיים שנכתבו על פי אמות מידה של מחקר מדעי אלא מסתמכים על זיכרון של הגננות ומבטאים עמדות אישיות. אף על פי כן, מצאתי שסיפורי החיים מהווים מקור בעל ערך היסטורי חשוב הן ללימוד המתרחש בתחום החינוך בארץ ישראל בכלל, והן ללימוד ההיסטוריה של גני הילדים העבריים בגולה ובארץ. חשיבותם רבה בתרומתם מצד אחד לקידום המחקר ההיסטורי-החינוכי, להעמקת הידע הקיים, להרחבתו, להעשרתו ולהשלמת הידע החסר. מן הצד האחר הם מאפשרים לתת לגננות במה, להשמיע את קולן הייחודי ולהעצימו, לספר את סיפורן האישי-המקצועי ולשלבו בהיסטוריוגרפיה של החינוך. המאמר נועד לבחון שלוש שאלות: (1) כיצד הזיכרונות מעצבים את דמותן המקצועית של הגננות ויוצרים את 'סיפור החיים' שלהן; (2) מה יכולה ספרות הזיכרונות לתרום לחקר ההיסטוריה של גן הילדים; (3) כיצד סיפורי החיים תורמים להעשרת המחקר ההיסטורי על אודות גן הילדים העברי ועל הכשרתן של הגננות להוראה.

תאריכים: סיפור חיים, אוטוביוגרפיה, ביוגרפיה, גננות ראשונות, גן הילדים העברי, סמינר להכשרת גננות, שיטת פרבל, שיטת מונטסורי

אני כתבתי את ספרי זה להביא לידיעת הציבור על החיים שעברו ואינם עוד, והם גם לא ישוּבו. [...] לא מתוך קליטה מהאוויר אלא מתוך זה שאני עצמי השתתפתי בחיים הללו ולקחתי חלק פעיל בהם, וממה ששמעתי מפּי 'ראשונים' וראיתי כמו עיניי (רחל ניימן-נאמן, מיומנה של גנת ותיקה, תש"ך).

המחקר ההיסטורי-הביוגרפי, או היסטוריית החיים (Life History), משקפים את המקום הנרחב שתפס הסיפור האישי-הפרטי, שנחשב תעודה ומקור, לא רק במחקר ההיסטורי הנרטיבי בכללותו, אלא גם במתודה ההיסטורית. זאת ועוד, בשנים האחרונות הלכה והעמיקה ההכרה בתפקיד החשוב שממלא הסיפור האישי (אוטוביוגרפיה, ביוגרפיה, יומן, זיכרונות) בעיצוב תופעות היסטוריות חברתיות, ובעקבותיה הפכו הנרטיבים לכלי מחקר תיעודי רווח בענפים שונים של מדעי הרוח והחברה (בילו, 1986; בן-דב, 2011; פירן, תשמ"ה). ההיסטוריונית אביבה חלמיש, הסוקרת את תולדות הסוגה הביוגרפית, מאפיינה ומגמותיה, סוברת כי הספרות הביוגרפית מאופיינת על ידי "הרצון לספר את ההיסטוריה באמצעות גיבורים נבחרים, באמצעות קורותיהם של פרטים, ולא להסתפק בסיפורו של הכלל" (חלמיש, 2014). חלמיש אף מציינת כי בספרות הביוגרפית בולטת נוכחות של נשים כמחברות ביוגרפיות, וכי חלקן של נשים הולך ומתעצם גם כגיבורות הביוגרפיות.

ההיסטוריוגרפיה בת זמננו מתחבטת באיזו מידה תיעוד אישי הוא מקור היסטורי אמין ועד כמה ניתן להסתמך עליו. היסטוריונים המטילים דופי בסוג כתיבה זו טוענים כי היא "לוקה בזווית הראייה האישית והמצומצמת של הכותב ובעתועי זיכרונות" (אלבוים-דרור, 1999), כלומר הדברים נכתבים לעיתים שנים אחרי התרחשות האירועים ומסתמכים על זיכרונות הכותב, המנסח את הדברים מנקודת מבטו הסובייקטיבית, נוקט עמדה ואף ייתכן שמייפה את הדברים הנוגעים בו. לעומתם, יש הטוענים כי למרות מגבלותיהם יש למקורות אלה ערך רב כמקור ראשוני לכתיבת ההיסטוריה וחשיבותם רבה; הם תורמים לחשיפת העבר ולהבנתו, מביאים את ניחוח התקופה ומפגישים את הקורא עם הדמויות ופועלן ועם האירועים ההיסטוריים בהתרחשותם. הם תורמים מידע משלים וחסר ו"מספקים השלמות, זוויות חדשות ונקודות מבט אישיות למחקרים ולמקורות קיימים" (דרור, 2017). באמצעותם אף אפשר ללמוד על דפוסים ודרכי התמודדות עם התקופה ועם הסביבה התרבותית המעצבת אותה, "ללמוד על אפיונים חברתיים של הקבוצה הכותבת כולה" כפי שבאים לידי ביטוי בזיכרונותיה (שפירא והרצוג, 1984).

אניטה שפירא נדרשת לתרומתם של המקורות הראשוניים להסברת תופעות היסטוריות שלא זכו להארה למרות חשיבותן והשפעתן. לדעתה, אירועים סוערים (מהפכות, מלחמות או תמורות מדיניות) זוכים למקום נכבד בכתיבה ההיסטוריוגרפית, ואילו תהליכים היסטוריים מינוריים נוטים להיעלם מעיניהם של בני התקופה, או שבני התקופה אינם מודעים למשקלם. על כן, שפירא ממליצה לעיין מחדש במקורות הראשונים, לנכור בארכיונים נשכחים, בתעודות וביומנים, לקרוא את המידע ולנתחו מחדש. לדעתה, כל אלה יכולים לשנות את

מעמדם של תהליכים ואירועים היסטוריים ולזכותם בכבוד לו הם ראויים (שפירא, 1997; שפירא, 2019). כמוה, גם היסטוריון החינוך יובל דרור סבור כי "ההיסטוריה נעשתה על ידי כל האנשים והנשים, בחיי היום-יום של מוסדות חברתיים שונים, שאינם רק ממשלות וצבאות, ועל כן צריך לחפש את המקורות לכתיבתה ביומנים ובמכתבים אישיים, בפנקסי חשבונות, בתכתובות משפחתיות למיניהן ובשאר מקורות איזוטריים" (דרור, 2009). יואב גלבר מייחס חשיבות לזיכרון האישי כמקור במחקר ההיסטורי, במיוחד במחקרים העוסקים בנושאים שאין בהם חומר תיעודי כתוב. אך לדעתו יש "לבחון את מהימנותו ואת דיוקו של התיעוד האישי בחינה ביקורתית - המספר שבוי בנקודת מבטו שלו על ההתרחשות, ועדותו מבוססת על הזכרות, ולכן יש לאמתה על ידי השוואתה לסוגי מקורות אחרים" (גלבר, 2007).

המחקרים המדעיים הראשונים בהיסטוריה של החינוך בגן הילדים החלו לצאת לאור בשנות השבעים של המאה ה-20 (פאיאנס-גליק, 1968; רינות, 1972; גל-פאר, תשל"ח; הרמתי, 1979). הם הראשונים שנכתבו על פי אמות מידה (קריטריונים) של מחקר מדעי שנועדו להגביל את הסובייקטיביות. מחקרים אלה מסמנים תחילתה של תקופה חדשה בהיסטוריוגרפיה של החינוך בגן הילדים; הם משקפים את סיומו של שלב המעבר מכתובת היסטוריה בידי גננות-מחנכות, לכתיבתה בידי חוקרי היסטוריה שהניחו את היסודות למחקר היסטורי מקצועי של החינוך בגן הילדים - כזה המבוסס על מחקר ארכיוני שיטתי ומפורט ועל הצלבת מקורות באובייקטיביות מרבית. חרף העובדה שהחינוך בגן הילדים מהווה חלק אינטגרלי ומשמעותי מתולדות החינוך העברי וחלק בלתי ינותק מן ההיסטוריה הכללית של היישוב, הרי המחקר ההיסטורי-האקדמי על גן הילדים ועל הגננות הראשונות בארץ ישראל בתקופת היישוב בכלל ובתקופת המנדט בפרט לא תפס תאוצה משמעותית. כתיבת ההיסטוריוגרפיה של גן הילדים, שהחלה כאמור רק בשלהי שנות השבעים, התפתחה והתרחבה בתהליך איטי והדרגתי וזכתה לתנופה מסוימת רק בשנות האלפיים (סנפיר, סיטון ורוסו-צימט, 2012; שחורי-רובין, תשס"ב; ולדן ושחורי-רובין, 2018). דלותו של המחקר עד שנות האלפיים בולט לנוכח מקומו כענף בהיסטוריה של החינוך ובהיסטוריה של היישוב והמדינה.

בחיפוש אחר מקורות היסטוריים המתעדים את תולדות גן הילדים בארץ ישראל בשנים של טרום המדינה (1882-1948) ואת פועלן של הגננות הראשונות, נחשפתי לסיפורי חיים פרי עטן של הגננות עצמן (אוטוביוגרפיות, ביוגרפיות, יומנים, מכתבים ופרקי זיכרונות) שתיעדו את קורות חייהן ואת תקופת עבודתן החינוכית. הכתבים היו גנוזים בארכיונים פרטיים וציבוריים. המאפיין את כולם שהם אינם כתובים 'במובן המדעי המקובל', כלומר אינם מהווים פרי מחקרים היסטוריים מקצועיים שנכתבו על פי אמות מידה של מחקר מדעי שנועדו להגביל את הסובייקטיביות; והם אינם מושתתים על תיעוד ארכיוני שיטתי ומגוון ועל שיטות עבודה מדעיות שמלוות במראי מקום מדויקים ומפורטים (אלבוים-דרור, 1999).

הקורפוס שבחרתי לצורך המחקר כולל שש אוטוביוגרפיות (שלומית פלאום, 1935; יהודית אייזנברג-הררי, 1948; רחל ניימן-נאמן, תש"ך; חסיה פיינסוד-סוקניק, 1966; צביה

קטרבורסקי, 1972; פולה זינגר, 1983); שלושה פרקי זיכרונות (טובה חסקינה-חוקי-נא תש"ט; תרצה קטינקא, תרצ"ז; מרים זינגר, ללא תאריך); שתי ביוגרפיות (חיה ברוידא-ברנר (ברנר, 1987; דינה מאייר-בלום על ידי חן 2007); ויומן אישי אחד (שולמית מאיר, 2018). חלק מכתבי היד יצאו לאור כספר בהוצאת ספרים כלשהי או בהוצאה עצמית, חלקם הודפסו ונכרכו על ידי בני המשפחה ונמסרו לי אישית, חלקם הודפסו בכתב העת 'הד הגן', ומיעוטם כלל לא יצאו לאור והם עדיין גנוזים בארכיונים.

בסיפורי החיים של הגננות ביקשתי למצוא סוגיות חינוכיות שלא נדונו די במחקר הקיים, כאלה שפותחות צוהר לקשיים ולמהמורות שעבר גן הילדים העברי בראשית קיומו, ומאפשרות לשרטט תמונה עשירה של החיים בגני הילדים בארץ ובעולם. מצאתי שתי סוגיות היסטוריות-חינוכיות שעוברות כחוט השני בסיפורי החיים: (1) תיעוד המאבק בין שתי שיטות הלימוד שהיו נהוגות בגני הילדים בעולם ובארץ: שיטת פרבל ושיטת מונטסורי; (2) תיאור מוסדות החינוך המרכזיים באירופה להכשרת גננות ותיעוד הקשיים שהיה על הגננות היהודיות לעבור בדרך לדיפלומה.

לפיכך המאמר נועד לבחון שלוש שאלות: (1) כיצד הזיכרונות מעצבים את דמותן המקצועית של הגננות ויוצרים את 'סיפור החיים' שלהן; (2) מה יכולה ספרות הזיכרונות לתרום לחקר ההיסטוריה של גן הילדים; (3) כיצד סיפורי החיים תורמים להעשרת המחקר ההיסטורי על אודות גן הילדים העברי ועל הכשרת הגננות להוראה.

לצד המקורות הראשוניים הסתמכתי על מקורות משניים - מחקרים בני זמננו הסוקרים את ההיסטוריה של החינוך בארץ ישראל בכלל ואת תולדות גן הילדים בפרט בתקופה הנדונה. ניתוח הממצאים וגיבוש התובנות המחקריות הושתתו על השוואה בין המקורות הראשוניים לספרות המחקר העיונית בתחומי הדעת היסטוריה וחינוך, ועל בחינתם ואימותם על רקע התקופה ההיסטורית ומאורעותיה.

גננות כותבות אוטוביוגרפיה - המניע

ההיסטוריון גיא מירון טוען כי בשנים האחרונות ניכר במחקר ההיסטורי-החברתי עיסוק גדל והולך במקורות אוטוביוגרפיים במסגרת דיסציפלינות שונות במדעי החברה והרוח. [...] ו"בקבלת האוטוביוגרפיה כמקור היסטורי וסוציולוגי בעל פוטנציאל ייחודי" (מירון, תשנ"ח; מירון, 2006). חוקרת הספרות ניצה בן-דב מניחה כי "כל יוצר הכותב על עצמו יבקש להסביר בצורה זו או אחרת, באופן גלוי או חסוי, מודע או מודע-למחצה, מאין נחל את שירו" (בן-דב, 2011). כך אכן עשו הגננות הראשונות שתיעדו את סיפור חייהן האישי והמקצועי, בדרך כלל לאחר שפרשו לגמלאות, כדי להעבירו הן לבני משפחתן והן לדור הגננות אחריהן, בתקווה לשמר זיכרונות, לעורר עניין, ללמד, להדריך ולהשפיע.

זכות ראשונות בתיעוד סיפור חיים מיוחס לגננת שלומית פלאום (1893-1963), שהאוטוביוגרפיה שלה 'בת ישראל נודדת: זכרונות, מסעות ופגישות' יצאה לאור לראשונה בשנת 1935, בהיותה בת 32. יתרה מזאת, שלומית פלאום היא היחידה מבין הגננות שזכתה עד היום לביוגרפיה מדעית: 'נוסעת אלמונית - שלומית פלאום: חיים ויצירה', פרי עטה של חוקרת הספרות נורית גוברין (2005). גוברין מציינת כי שלומית פלאום ראויה לכתר של ראשונות בתחומים נוספים: ספרה 'בת ישראל נודדת' הוא ספר אוטוביוגרפיה ראשון בעברית של אישה מארץ ישראל, וכן ספר מסע ראשון בעברית של אישה מארץ ישראל. היא גם האישה הראשונה מארץ ישראל שנסעה להודו ופרסמה בארץ ישראל את רשמיה מארץ זו. כמו כן, היא הייתה האישה הראשונה, יהודייה-עבריייה מארץ ישראל, ואולי גם היחידה, שעבדה במחיצתו של המחנך המשורר רבינדרא-נת טאגור, התיידדה עימו, ניהלה עימו חליפת מכתבים ענפה ופרסמה בעברית את הביוגרפיה שלו בשנת 1946 (גוברין, 2005). גוברין מעירה כי "יש לשער שאישה המחליטה לכתוב את תולדות חייה, גאה בעצמה ובהישגיה לא רק כאדם, אלא לא פחות, ואולי בעיקר, כאישה. ואם היא אישה יהודייה (כמו שלומית פלאום) עבריייה וארץ ישראלית, על אחת כמה וכמה. ולכן מלכתחילה, עמדת המוצא היא של גאוה, ביטחון עצמי וסיפוק מהישגיה". ואכן, דמותה יוצאת הרופן של שלומית פלאום משתקפת היטב בספרה האוטוביוגרפי.

המניע של פלאום בכתיבת האוטוביוגרפיה מוסבר "בשער" – שהוא ההקדמה לספר. היא מציינת כי לא את קורות חייה היא כתבה, אלא "כמה פרטים ממהלך חיי כדי לספר לאחרים את הדברים כשורה". מתוך אוצר רב של זיכרונות, מאורעות ופגישות שחוותה במהלך סיוריה בארצות תבל, היא בחרה לתאר "רק מה שנוגע ביותר לנפשי, מה שגרם לי שמחה נאמנה ומה שהעניק לי דעת והבנה בדרך חיי". פלאום אף איירה בעצמה את הספר, כי באופן זה, היא מסבירה, היה לה קל יותר לבטא את רשמיה. היא חתמה את ההקדמה בצניעות: "מבלי רצון להיות סופרת וציירת – נוצר הספר הזה".

בשונה משלומית פלאום, שרק רצתה לספר ולהאיר פכים קטנים מעברה, גננות אחרות ציינו באוטוביוגרפיה שלהן כי מטרתן הייתה בפירוש להאיר את הדרך לדור הגננות אחריהן, לספר על עבודתן החינוכית, לייעץ ולהדריך, ולתרום רעיונות ושיטות עבודה מגוונות. כך לדוגמה, צביה קטרבורסקי, גננת בירושלים, שכתבה אוטוביוגרפיה מקצועית - 'בנתיבות הגן', ופירטה בהקדמה את המניע:

בדפים אלה אמרתי לתרום חלקי לתולדות התפתחותו של גן הילדים העברי בארץ. ניסיתי לתאר את העבודה בגן על האורות ועל הצללים שבו, במשך שלושים ושבע שנות עבודה. [...] אם יצליחו פרקים אלה לתרום תרומה כלשהי להקלת ההתלבטויות, חיפוש הדרכים שבעבודה החינוכית בגן הילדים – והיה זה שכרי.

חסיה פיינסוד-סוקניק (1889-1968), גנת ומנהלת הסמינר העברי הראשון בארץ ישראל, מדריכה פדגוגית ומפקחת בירושלים, הקדימה מבוא לספרה של צביה קטרבורסקי, שבו תיארה את ההיסטוריה של הגן העברי בארץ ישראל וחתמה בהבעת תקווה: "הבה נקווה שהספר 'נתיבות הגן' יבהיר, במיוחד לגנת המתחילה, את דרכה וישמש לה כמדריך וכיועץ בעבודתה. והיה זה שכרה של צביה קטרבורסקי חלף עמלה רב-השנים, שהיה רצוף נאמנות ומסירות אין-קץ".

גם לחסיה פיינסוד-סוקניק היה מניע זהה בכתיבת ספרה האוטוביוגרפי - 'פרקי גן: זכרונות ומעש':

שמתי לי למטרה לגולל בפני החברות מן המשמרת הצעירה פרקים מחבלי-היצירה הקשורים בכל מעשה-בראשית, למען תדענה את הדרך שעברנו בה על כל מכשוליה, קשייה ונפתוליה. לא העלמתי מהן גם הצלחות והישגים. ואם יביאו דברי אלה לידי עידוד הכוחות, הרחבת האופקים והכשרת הלבבות לקראת היעוד, שהטילה עלינו ההיסטוריה בהגשמת חזון הדורות - והיה זה שכרי! (הדגשה במקור).

רחל ניימן-נאמן פתחה את האוטוביוגרפיה שלה - 'מיומנה של גנת ותיקה', בפירוט המניע לכתיבתה:

"בערוב חיי אני חושבת לעצמי לחובה להנציח את זכרם של דור 'ראשונים' אשר פעלו בתקופת העלייה הראשונה. [...] אני חושבת לכתוב ולתאר את ההווי הארץ ישראלי של אז בצורת סיפורים - לא מתוך קליטה באוויר אלא מתוך זה שאני עצמי השתתפתי בחיים הללו ולקחתי חלק פעיל בהם, ומה ששמעתי מפי 'ראשונים' וראיתי במו עיניי. [...] את כל אשר אספר כאן, הם מעשים שהיו. וגם בני האדם שאני מציינת כאן, חיו כאן בארץ".

מעניין לציין שבסיום האוטוביוגרפיה הוסיפה רחל פסקה המופנית "אל הקוראים", שבה הדגישה שוב את המניע לכתיבתה, מעין סגירת מעגל:

אני כתבתי את ספרי זה להביא לידיעת הציבור על החיים שעברו ואינם עוד והם גם לא ישוּבו. ופה הבאתי דמויות שחיו ופעלו פעם בכל שטחי החיים. אני תיארת מקומות ואנשים שבאתי במגע איתם לרגל עבודתי. ואם לא הכללתי אנשים רבים שפעלו, אז אבקש את סליחתם, זה לא היה בודון, אלא פשוט לא ידעתי על מציאותם, ואני מקווה שיבואו אחרים וימלאו אחריי את אשר החסרתי.

אם כן, המניע של הגננות לכתיבת קורותיהן היה לתעד את סיפור חייהן ולהעביר לדורות הבאים את קורות המשפחה כמו גם את סיפור עבודתן בגני הילדים הראשונים, בתקווה לעורר עניין ולתרום מניסיוןן ומידעוניהן.

בניגוד לרוב הגננות שתיעדו את סיפור חייהן מתוך מניע אישי, הרי המניע של שולמית מאיר לתרגם את יומנה שהיא כתבה בשפת אימה – הונגרית, היה בקשת נכדיה. כך כתבה: "את היומן המקורי שמרתי במגירה ורק כאשר נכדיי פנו אליי בשאלות במסגרת פרויקט 'שורשים', התעורר הצורך לתרגם אותו מהונגרית לעברית".

כאמור, שתי סוגיות היסטוריות-חינוכיות עוברות כחוט השני בסיפורי החיים ופחות צוהר לקשיים ולמהמורות שעבר גן הילדים העברי בראשית קיומו, ומאפשרות לצייר תמונה עשירה של החיים בגני הילדים בארץ ובעולם: (1) המאבק בין שתי שיטות הלימוד שהיו נהוגות בגני הילדים בעולם ובארץ; (2) תיאור מוסדות החינוך המרכזיים באירופה להכשרת גננות ותיעוד הקשיים שהיו מנת חלקן של הגננות היהודיות בהם בדרך לדיפלומה.

(1) "מלחמת שיטת מונטסורי בשיטת פרבל" – המאבק בין שתי שיטות הלימוד שהיו נהוגות בגני הילדים בעולם ובארץ

סיפורי החיים משמשים מקור ראשוני חשוב ומעניין להתחקות אחר ההתלבטויות, הספקות, התסכולים והוויכוחים שהתעוררו בקרב הגננות הראשונות באשר לדרכי העבודה החינוכית ולשיטות הלימוד המתאימות ביותר לילדי הגיל הרך בארץ ישראל. שתי שיטות חינוכיות היו נהוגות אותה עת בעולם המערבי: הראשונה היא שיטת פרבל שהחלה בגרמניה במחצית המאה ה-19, והשנייה היא שיטת מונטסורי שפרצה באיטליה בראשית המאה ה-20. בארץ ישראל, החל מהעלייה הראשונה ועד שנות העשרים, שלטה בכיפה שיטת הלימוד של המחנך הגרמני פרידריך ויליאם אוגוסט פרבל (Friedrich Wilhelm August Froebel, 1852-1872), שנחשב ל'אבי גן הילדים'. פרבל הקים את גן הילדים הראשון בגרמניה בשנת 1837, שנחשב לגן הילדים הראשון בעולם. תורתו מבוססת על תוכנית לימודים שבמרכזה פעילות עצמית של הילד, מרוכזת סביב הילד ומבוססת על התנסויותיו, על הבעה עצמית ספונטנית, על משחק ויוזמה חופשית (ברובאכר, א, 1965).

בארץ ישראל החל מפעל גני הילדים בעשור האחרון של המאה ה-19 עם הקמתם של שני גני ילדים יהודיים בזכרון יעקב ובירושלים, שהתנהלו בשיטת פרבל. הגננת בזכרון יעקב, מרים לקסר, למדה את מקצוע הגננות בבית המדרש למורים של חברת 'כל ישראל חברים' (כי"ח) בפריז והטמיעה בגנה את שיטת פרבל. הגננת בירושלים, אמה יונגניקל (Yungnickel), גרמנייה נוצרייה, למדה בבית המדרש 'פֶּסְטָלוּצִי-פֶּרְבֶּל האוס' (Pestalozzi-Froebel Haus) בברלין (ברובאכר, א, 1965; רינות, תשל"ב) והכשירה את הגננות העבריות הראשונות בשיטת פרבל. למעשה היא הייתה זו שהפיצה את תורתו בארץ. בתקופת העלייה השנייה הובאו עיקרי תורתו של פרבל על ידי הגננות העבריות שלמדו בברלין, תורגמו מגרמנית לעברית ויושמו בגני הילדים העבריים (שחורי-רובין, תשס"ב).

בראשית המאה ה-20 החלו להגיע לארץ ישראל הדים על שיטת עבודתה הייחודית של הרופאה והמחנכת האיטלקייה ד"ר מריה מונטסורי (1870-1952), שהונהגה בגני הילדים

באיטליה ובאירופה. מונטסורי חוללה מהפכה בחינוך בשל גישתה הדוגלת במתן חופש לתלמיד במידה שתאפשר לו הבעה חופשית וספונטנית. לשם כך, טענה, יש ליצור סביבה חינוכית שתהא מותאמת לנוחותו הפיזית והרוחנית של הילד ותאפשר לו התפתחות מלאה על ידי פעילות חופשית ועצמאית. היא העמידה את הילד במרכז המטרות הלימודיות והחינוכיות ושאפה לפיתוח הפוטנציאל האישי של כל ילד בהתאם לקצב האישי שלו (Montessori, 1917). תורתה הפכה לאבן יסוד בתוכנית הלימודים בסמינרים, וגננות מרחבי אירופה שיחרו לפתחה כדי ללמוד מפיה את תורתה. לאט-לאט החלה שיטת הלימוד שלה לחדור גם לגני הילדים בארץ ישראל ולדחוק את רגליה של שיטת פרבל.

הגננות העבריות הראשונות אומנם אימצו את משנתו של פרבל, אך דעתן של רבות מהן לא הייתה נוחה משיטה זו, שבעיניהן הייתה "דוגמטית יותר מדי, שהיא כופתת את נשמת הילד ואיננה נותנת להביאו לידי גילוי את האיניציאטיבה החופשית הטבועה בו, ולפיכך לא רק שהיא מעכבת בעד התפתחותו הגופנית והרוחנית, אלא גם מחניקה ומדכאה אותה לגמרי" (פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו). מסיפורי החיים של הגננות אפשר ללמוד על שאיפתן לפרוץ גבולות, ללמוד ולהשתלם במתודות החינוכיות החדשות שרווחו בעולם המערבי וטרם הגיעו לארץ ישראל, ובראשן שיטת מונטסורי. על הפרובלמטיקה, התסכול וחוסר הנחת שהייתה מנת חלקן של הגננות בעת ההיא, ועל הוויכוח שניטש בין המחנכים באשר לשיטת החינוך המתאימה ביותר לחינוך ילדי ארץ ישראל, כתבה חסיה פיינסוד-סוקניק בשנת 1919:

בשנים האחרונות נשמעו בעולם חינוך הפעוטות רעיונות חדשים, שמלבד ערכם הרב לגני הילדים, יגררו, בוודאי, אחריהם שינויים גם מחוץ לחינוך הקטנים – זו היא שיטת מרים מונטסורי. [...] כל העיתונות הפדגוגית עסקה בשנים האחרונות בשיטתה. קמו לה חסידים ומעריצים מעבר מזה, ומתנגדים ומערערים מעבר מזה. [...] ומוסדות חינוך על פי שיטתה נוסדו בחלקי התבל השונים. רק אצלנו לא רכשה לה עדיין שיטתה פרסום, לא רק בין הקהל הרחב, אלא גם בין חלק גדול מהעובדים על שדה החינוך.

את שיטת מונטסורי היה אפשר ללמוד בקורסים שמונטסורי ארגנה בעצמה באיטליה (רומא, נאפולי), בגרמניה ובלונדון, או בקורסים שלימדו חסידיה במחלקות לחינוך באוניברסיטאות באמריקה. שלומית פלאום הייתה הראשונה מבין הגננות העבריות שנסעה לרומא ולמדה מפי מונטסורי את תורתה החדשנית. המניע לנסיעתה היה כפי שהיא סיפרה: "הובילוני לרומא מחשבות החינוך החדשות של אישה אשר ידעתיך מתוך ספרה ואשר שיטתה העסיקה אותי, וגם הגיתי בה וגם בחנתיה באחד מגני הילדים אשר ניהלתי בירושלים" (פלאום, תר"פ).

אם כן, לפנינו התייחסות ראשונה של גננת עבריה שיישמה אומנם את שיטת פרבל בגנה, כפי שלמדה בסמינר בפרנקפורט, אך נשאה עיניה לשיטת מונטסורי. שלומית עבדה שמונה שנים בגן הילדים בעיר העתיקה בירושלים, בשכונה דלת אמצעים עם ילדים שסבלו מעוני, רעב וחולי. בשנים אלה התחוויר לה כי המתודות החינוכיות שלמדה בגרמניה אינן מתאימות לילדי ארץ ישראל. כך כתבה: "באתי ירושלימה כמחנכת ובפעולותי ניסיתי

להגשים את עקרונותיהם של פסטלוצי ופרבל בגן הילדים. אולם בלבי חלמתי על שיטת חנוך מותאמה יותר לצרכינו בארץ". והיא אכן עשתה מעשה, ובשנת 1920 קמה ונסעה לרומא כדי ללמוד מפי מונטסורי את שיטת החינוך המודרנית שפיתחה. אך לא עצרה בכך. פלאום יצאה למסעות חובקי עולם והגיעה עד הודו, שם נפגשה עם המחנך רבינדרא-נת טאגור ונחשפה לתורתו. במהלך מסעותיה היא ליקטה רעיונות וחידושים בשדה החינוך וחפשה מתודות חינוכיות חדשות שיעצימו את הילד, יפתחו את דמיונו ויכולותיו וייטעו ביטחון בכוחותיו. בשנת 1925 היא שבה ארצה ופתחה בתל אביב גן פרטי וכיתת בית ספר ויישמה בהם את שיטות מונטסורי וטאגור.

לא רק שלומית פלאום נסעה מארץ ישראל למרחקים כדי ללמוד את שיטת מונטסורי. גננות נוספות נסעו אף הן לארצות המערב במטרה להשתלם בשיטתה של מונטסורי וליישמה בארץ. אחת מהן, ומהראשונות שכתבו אוטוביוגרפיה, הייתה יהודית אייזנברג-הררי. יהודית, שהקימה את גן הילדים הראשון ברחובות בשנת 1902 ועבדה לאחר מכן בירושלים, לא הסתפקה בלימודיה בבית הספר במושבה רחובות ובשלושת חודשי הכשרתה המעשית להוראה בגן הילדים של אסתר שפירא בראשון לציון, אלא ביקשה להמשיך את לימודיה, לרכוש השכלה רחבה, לבסס את הידע שרכשה ולעסוק בהוראה כמקצוע לפרנסתה. בכך ביקשה גם למלא שליחות ציבורית. בעזרת אביה שתמך בה היא הצליחה לממש את שאיפתה (שילה, 2006). בשלהי שנת 1913 היא יצאה עם בעלה להשתלמות באוניברסיטאות בצרפת ובשווייץ שבהן השתלמה בחינוך לגיל הרך. כאשר שבה ארצה בשנת 1918 היא שימשה מורה בסמינר לוינסקי, לימדה דידקטיקה ותולדות החינוך והדריכה סמינריסטיות בעבודה מעשית בגני הילדים בתל אביב. בשנת 1920 היא הקימה בתוך הסמינר מוסד מיוחד במינו שנקרא 'בית התינוקות'. המוסד ריכז תחת קורת גג אחת גן ילדים וכיתות א-ב, והיה הראשון בארץ שיישם את שיטת מונטסורי (הררי, תרפ"ב; רשף, דרור, תשנ"ט).

חיה ברוידא-ברנר נסעה בשנת 1920 לברלין להשתלם בשיטת מונטסורי, שכבר הייתה מקובלת באירופה, ולבקר במוסדות חינוך שהתנהלו ברוח שיטתה, כדבריה: "פה השיטה המונטסורית הולכת וכובשת לבבות" (דורמן, שביט, 1985). במכתב לידידתה הגננת תרצה קטינגא-גורביץ, מתבחרת גישתה החינוכית. היא ציינה כי המניע לנסיעתה לברלין היה ללמוד על חידושים בחינוך - "עולם מלא חידושים", וזאת כדי "לשמור על הרעננות בעבודה". חיה תכננה לשוב לארץ דרך איטליה כדי להשתתף בקורס למורות שאמורה הייתה ד"ר מריה מונטסורי לפתוח בנאפולי, כי ביקשה "להכיר שיטה זו מן המקור הראשון".

מסיפור חייה של ברוידא אפשר ללמוד כי היא התלבטה באשר לשאלה מהי שיטת החינוך המתאימה לילדי ארץ ישראל, זו של פרבל או זו של מונטסורי? היא ציינה כי בשנות העשרים שיטת מונטסורי התבססה בגרמניה, אם כי לדעתה "הגרמנים ריאקציונרים גדולים והם עדיין לא עמדו על טיב השיטה. מבקשים הם סינתזה. ויש אומרים שהסינתזה היא אפשרית רק במעשה, ויש סוברים שצריך לחפשה בתיאוריה". ברוידא ציינה כי היא "כופרת בכל הסינתזות האלו. שיטת מונטסורי איננה רק שיטת גן ילדים חדשה, כי אם שיטת חיים

חדשה ומלחמת שיטת מונטסורי בשיטת פרבל – מלחמת המעמדות היא, מלחמת המעמד הליברלי במעמד הריאקציונרי. לא פרבל הוא הריאקציונר, כי אם מחזיקי שיטתו מפרשי דעותיו, כי לא חשוב כמה להעסיק את הילדים, כי אם איך להעסיקם (ברנר, 1987).

ברוידא מפנה זרקור להתלבטויות של אנשי החינוך לא רק בארץ אלא גם בגרמניה באשר לטיבה של שיטת מונטסורי, ולשאלה האם יש לעשות סינתזה בין השיטות החינוכיות הרווחות או להתמקד בשיטה אחת? בעת שהותה בגרמניה ברוידא השתלמה ושמעה הרצאות בחינוך וקיוותה להפיק תועלת רבה מלימודיה בברלין. היא אף תכננה "להכניס שינויים חשובים בעבודת גני הילדים בארץ ישראל. ביחוד אני מתכוונת לטפול בילדים מחוסרי השגחה ביתית ולבתי ספר מודרניים, מיוסדים על עבודה פרודוקטיבית" (דורמן, שביט, 1985). בסיום ההשתלמות הפדגוגית בשנת 1921, ברוידא שבה ארצה והתמסרה לעבודה בגן הילדים בשכונת זכרון משה בירושלים, אך שם טרם יישמה את שיטת מונטסורי. היה ברוידא הייתה אחת ממניחות היסוד להתאחדות הגננות, היא השתתפה באספת היסוד שהתקיימה בגימנסיה הרצליה בשנת 1913, והייתה אחת משלוש הנשיאות של התאחדות הגננות בשנים 1919-1921 ומנהלת מרכז ההתאחדות ביפו.

תרצה קטינקא-גורביץ הביעה אף היא את תסכולה מעבודה שגרתית רבת-שנים בשיטת פרבל "הדוגמטית", שלטעמה "לא פיתחה את הדמיון ואת הכישורים היצירתיים של הילד" (קטינקא-גורביץ, תרצ"ו). היא לא ראתה עצמה "מזדקנת" בעבודה שגרתית בגן, "בו בזמן שיש עולם מלא חידושים ואי אפשר להגיע אליהם". בסופו של דבר גם היא מצאה את מבוקשה מעבר לים. בשנים 1921-1930 היא נסעה לניו-יורק להשתלמות ממושכת בלימודי חינוך לגיל הרך באוניברסיטאות קולומביה ופנסילבניה שבהן התמחתה בשיטת מונטסורי, כדי "להשלים את שיטת פרבל". היא אף ניהלה מספר גנים עבריים בניו-יורק. בשנת 1930 היא שבה ארצה וקיבלה את ניהול גן מונטסורי - הגן הדוגמאי בסמינר לוינסקי שכלל ארבע כיתות והיה מתקדם בשיטותיו החינוכיות. במקביל עסקה בהוראת תורת הגן ושימשה גם מדריכה פדגוגית בכיתות הגננות במשך 25 שנים.

גננת נוספת שנסעה להשתלם בתורת מונטסורי הייתה רחל ניימן-נאמן. רחל עשתה דרך ארוכה במערכת החינוך העברית: היא החלה כמתמחה בגן ילדים בירושלים, ולאחר שאושרה להוראה על ידי המפקח על הגנים נשלחה לעבוד שלוש שנים בכיירות, ולאחר מכן עברה לנווה צדק. לאחר חמש שנות עבודה היא עשתה הפסקה ונסעה ללמוד הוראה ב'סמינר פרבל' בברלין (ראו להלן), וכאשר שבה ארצה יישמה את שיטת פרבל בכל גני הילדים שאליהם נשלחה. בשנת 1923, בעת עבודתה בכפר תבור (מסחה), היא חלתה במלריה ובעצת הרופא נסעה להחלים בווינה. את זמן שהותה בווינה ניצלה להרחבת השכלתה וללמידת קורס בתורת מונטסורי. וכך כתבה: "מעז יצא מתוק". הודות למחלתי זכיתי לשמוע מרצים מזהירים וגם הקורס של מונטסורי היה לי למועיל". רחל אף מפרטת מעט מן הייחודיות של שיטת מונטסורי שהרשימה אותה: "היא אומנם יש לה שיטה שאין מוצאים בגנים אחרים. [...] ויש לה הרבה מכשירים לפיתוח החושים: השמיעה הראייה,

המישוש, וגם קריאה היא מלמדת על ידי מישוש אותיות מחוספסות בנייר מחוספס. וילדים בני ארבע כבר אימנו את אצבעותיהם במישוש האותיות " (ניימן, תש"ך).

היו גם גננות שלא העדיפו שיטה אחת על פני רעותה אלא בחרו בדרך האקלקטית. טובה חזקי-נא (חסקינה) נתנה ביטוי לדילמה זו. וכך הסבירה: "שיטת פרבל הייתה נהוגה ברוב הגנים, רוח גרמני טהור, אך לא באידאולוגיה הרחבה, בהבנת היסוד של השיטה, ולא בפרטים. [...] אך לאט-לאט שיטת החינוך החופשי שכבשה אז את העולם הגדול תפסה גם כאן את מקומה הראוי, אומנם, עם כמה מליקוייה". ברבות השנים כאשר שתי השיטות נלמדו זו לצד זו כתבה: "הכנסנו שכלולים ותיקונים בעבודתנו. [...] נוכל להגיד שברוב הגנים נהוגה השיטה הטבעית-החופשית. אכן לא יצרנו שיטה מיוחדת, אך התאמנו את עבודתנו לחיי הארץ המחודשת ולכל המפעלים אשר יצרה הציונות והיהדות הארץ ישראלית. [...] צעד-צעד הכנסנו שכלולים ותיקונים בעבודתנו, לא בדרך של רבולוציה. אלא באבולוציה הגענו עד הלום".

מרים זינגר, גננת בדגניה א, הפכה לאחר תקופת התמחות ארוכה לגננת עצמאית החל משנת 1928, והתמידה בעבודתה במשך 25 שנים. מרים בחנה את השיטות השונות שהיו נהוגות בגני הילדים בארץ בניסיון למצוא שיטה שתתאים לילדי הקיבוץ. לדבריה, "בארץ היה בולמוס מונסטורי ובתל אביב היה גן לפי שיטתה". מרים יצאה לפראג לבקר את אימה, וניצלה את הנסיעה לביקור בגן ילדים בווינה שהתנהל לפי שיטת מונסטורי. כאשר שבה לדגניה החליטה לאמץ שיטת חינוך אקלקטית פרי יצירתה שלה – 'שיטת חינוך הומאנית ומודרנית' המתאימה לה וליילדי הקיבוץ, השואבת התנסויות מהמציאות היומיומית בקיבוץ. מספר הילדים המצומצם בגן שלה (14) "אפשר יותר לחדור לנשמת הילדים", וכך להתאים את שיטת הלימוד לכל אחד מהם. היא ניצלה את הסביבה הטבעית על כל מרכיביה, לדוגמה, הילדים הלכו יחפים וחשו את האדמה הלוהטת, שיחקו בחומרי פסודת למיניהם כמו קופסאות פח ועשו שימוש בגרוטאות. בקיץ בילו על חוף הכינרת, הצטיידו בתבניות ובקרשים ובנו יצירות שונות שהובאו לגן, יובשו ונצבעו בצבעי מים ולכה. מרים רצתה שהילדים יהיו מעורים בנעשה בקיבוץ ושיתפה את הילדים באירועים שונים מהווי הקיבוץ. לדוגמה, כאשר הגיע קומביין חדש כולם הלכו לראותו בעבודתו".

לסיכום, לסיפורי החיים של הגננות ערך רב כמקור ראשוני לכתיבת ההיסטוריה של גני הילדים בהתהוותם, וחשיבות רבה בתיעוד ובחשיפת חיבוטי הדרך, הלבטים והקשיים של הגננות כאשר לבחירה ולהתאמה של שיטת הלימוד הנכונה ביותר לילדי ארץ ישראל. בכך הם תורמים לחשיפת העבר ומשלימים מידע חסר. הגננות הראשונות עבדו בראשית דרכן של גן הילדים העברי בשיטת פרבל, השיטה היחידה שהן למדו והכירו, ויישמו אותה על כל פרקיה בבחינת 'כזה ראה וקדש'. בחלוף השנים חשו רבות מהן כי השיטה, לפחות בחלקה, אינה מתאימה לכל ילדי הארץ וכי יש לגוונה בשיטת לימוד נוספת – שיטת מונסטורי. היו גננות שהרחיקו לכת, העזו ובחרו בדרך אקלקטית שבה שלכו בין שתי השיטות תוך התאמתן לילדי גנן. המחשבות, ההתלבטויות והניסיונות ביישום שיטות הלימוד הראשונות

נחשפים בסיפורי החיים, מסייעים בעיצוב דמותן המקצועית של הגננות, ופותחים צוהר רחב לעולמן האישי-המקצועי בתקופה הנדונה.

(2) תיאור מוסדות החינוך באירופה להכשרת גננות ותיעוד הקשיים שהיו מנת חלקן של הגננות היהודיות בהם בדרך לדיפלומה

לקראת שלהי העשור הראשון של המאה העשרים החלו להגיע ארצה הגננות המוסמכות הראשונות שהכשירו עצמן להוראה במוסדות אקדמיים באירופה, ובהם: בית המדרש 'פסטלוצי-פרבל האוס' (Pestalozzi-Froebel Haus) בברלין, שבו למדו רבות מהגננות העבריות; בית ספר מקצועי פדגוגי לנערות 'פרבל האוס' בברלין; הקורסים הפדגוגיים-הפרבליים בפטרבורג; הסמינריון לגננות בפרנקפורט; הסמינר באודסה; והסמינר 'ז'אן ז'ק רוסו' בז'נבה (שחורי-רובין, 2021; שטרן, 2020). גננות אלו היו אמונות על תורתן של פרידריך פרבל, והטמיעו את שיטתן בעבודתן בגני הילדים בארץ ישראל. פרבל היה אז - ונשאר במשך שנים רבות - הדמות המובילה בשיטות החינוך המודרניות בגיל הרך. מה ידוע לנו על מוסדות חינוך אלו להכשרת גננות? פכים קטנים על התנהלותם, על האווירה ששררה בהם ועל מעמדם וקשייהן של הבנות היהודיות "בעולם זר ומתנכר" (פיינסורד-סוקניק, 1966) מצאתי בסיפורי החיים של הגננות.

לא קלה הייתה דרכן של הגננות הרווקות הצעירות שיצאו בגפן אל מחוץ לגבולות ארצן כדי ללמוד בסמינרים בארצות נכר. הן עמדו בפני מציאות קשה של סבל, חרדה ודאגה, בודדות מול העולם. הן נאלצו להתמודד עם קשיי החיים ללא קרוב ומודע, בודדות ומתגעגעות למשפחתן, ולהתמודד עם קשיים לימודיים כגון לימודים בשפה לא מוכרת ושיטות לימוד שונות מאלו שהכירו בארצן. הבנות היהודיות נאלצו להתמודד גם עם ניצני אנטישמיות ובעיות כשרות. בנות שפנו ללמוד מחוץ למולדתן הגיעו ישירות לסמינר, התגוררו וחיו בצניעות בפנימיית הסמינר, ובגמר הלימודים הגשימו את תוכניתן לעלות לארץ ישראל. בנות שהגיעו מארץ ישראל, אי שם בשולי האימפריה העות'מאנית, לאחת מערי אירופה, נחשפו לראשונה לחיי העיר הגדולה ונאלצו להסתדר בכוחות עצמן אם לא זכו לעזרת הוריהן. היו גם בנות שלמדו בסמינר העברי שנוסד בירושלים בשנת 1914 (כמו צביה קטרבורסקי) או בסמינרים אחרים בארץ, ונאלצו לעבוד לפרנסתן כדי לשלם שכר לימוד.

מה מצאתי בסיפורי החיים של הגננות?

שלומית פלאום סיימה את בית הספר הריאלי לבנות בפרנקפורט והוכשרה להוראה בסמינר לגננות בפרנקפורט. שאיפתה לפנות להוראה בגן הילדים נבע מאהבתה לגיל זה. בעת לימודיה בבית הספר העממי נהגה לשחק בהפסקות עם ילדי הכיתות הנמוכות. בעוברה ליד גני ילדים הרגישה "קרבה נפשית" אליהם. היא חשה "אושר מיוחד בחברתם", וכך גמלה בליבה ההחלטה להקדיש את חייה ל"יצורים קטנים אלה". היא למדה בסמינר במשך שנתיים פדגוגיה, פסיכולוגיה, היגיינה, תולדות פסטלוצי ופרבל, והתנסתה במקביל בעבודה

מעשית בגני ילדים עממיים. החלטתה התעצמה לאחר שבחופשת הקיץ הראשונה שניתנה לה מהסמינר עבדה בקייטנת ילדים שהוקמה על ידי לשכת 'בני ברית' בהרי הטאונוס, אז התאפשר לה לראשונה ליישם את ידיעותיה החינוכיות. בחזרתה לפרנקפורט השלימה את שנת הלימודים השנייה והוסמכה להוראה. היא קיבלה משרת גננת בבית ספר 'פילנטרופין' מעורב לבנים ובנות, אך סבלה מהניהול האוטוקרטי של המנהלת. אי-שביעות רצונה מהתנהלותו של המוסד שבו צומצם חופש הפעולה שלה, דחף אותה לחפש הזדמנות לעלות לארץ ישראל. לכן פנתה לחברת 'העזרה' והביעה את רצונה להקדיש את עצמה לעבודה חינוכית בארץ ישראל. כאמור, היא הגיעה ארצה בגפה בשנת 1911, התיישבה בירושלים והפנתה "את זרם מרצי לשירות האידיאל הגדול של התחדשות עמנו בארץ האבות".

חסייה פיינסוד-סוקניק למדה בשנת 1907 בקורסים הפדגוגיים להכשרת מורים עבריים בגרודנה. היא חלמה להיות מורה, "ומצאתי הד לכמיהתי משחר ילדותי להיות מורה בישראל ובארץ ישראל, ובהשתתפותי בקורסים הנ"ל ראיתי דרך להתגשמות משאת נפשי זו". אך מאסרה בעוון השתייכות למפלגת 'פועלי ציון' גרם לכך שנשללה ממנה האפשרות לגשת לבחינות הגמר ברוסיה לשם קבלת תעודת הוראה. חסייה לא ויתרה והייתה נחושה למצוא דרך להגשים את חלומה לעלות לארץ ישראל ולשמש בה מורה. הוריה חששו לעתידה ועודדו אותה לעזוב את רוסיה, "כי סופי לא יהיה שם טוב", ושלחו אותה לחו"ל ואף תמכו בה כל זמן שבתה שם. ואכן, בשנת 1909 חסייה הגיעה לברלין ללמוד במכון הפדגוגי 'פֶּסְטְלוֹוִי-פֶּרְבֶּל האוס' והוכשרה בו להוראה בגן הילדים. בתום לימודיה, בשנת 1911, ולאחר קבלתה את התעודה הנכספת, היא חתמה חוזה עם חברת 'העזרה'. התוכנית יצאה לפועל רק בשנת 1912, עת עלתה לארץ ישראל.

פיינסוד-סוקניק אינה מתעדת את תקופת היותה סמינריסטית בסמינר בברלין, למעט אפיזודה אחת שזכורה לה היטב מאותה תקופה, שכן כמעט שיבשה את תוכניתיה. חסייה למדה בחברת סמינריסטיות נוצריות ובסמסטר האחרון ללימודיה הוטל עליה (כנהוג בסמינר) לעבוד באופן עצמאי שבוע ימים ברציפות באחד מגני הילדים שליד הסמינר. לרוע מזלה, שבוע זה היה שבוע ההכנות לחג המולד. חסייה ביקשה מהמדריכה הפדגוגית להחליף שבוע זה באחר, כי היא כנערה יהודייה אינה יכולה להשתלב בהכנות לחג המולד. המדריכה סירבה לבקשתה, פירשה את התנהגותה כ'אי-ציות' ואף דיווחה על כך למנהלת הסמינר. חסייה הוזמנה אל המנהלת לתת את הדין וגמרה אומר לעמוד בסירובה, יהיה אשר יהיה; אף אם תגורש מהסמינר היא תמשיך לדבוק בעקרונותיה ובמצפונה! היא הסבירה למנהלת את עמדתה, ובניגוד למדריכה, המנהלת קיבלה את נימוקיה והעבירה אותה לגן אחר כדי שתוכל לסיים את הלימודים.

סיפור החיים של חסייה מאפשר הצצה לדרכי ההכשרה בסמינר בברלין, ובעיקר לקשיים המיוחדים של נערה יהודייה הלומדת בסמינר נוצרי בחברת בנות לא יהודיות. בעזרת נחישות וכוח רצון עז היא הצליחה להתגבר על הקשיים.

סמינר נוסף שהתנהל בברלין היה בית ספר מקצועי פדגוגי לנערות שנקרא 'פרבל האוס'

(Froebel Haus), שבו למדה רחל ניימן-נאמן. רחל הוכשרה לעבודה מעשית בלבד בשנת 1908 בגן הילדים בעיר העתיקה בירושלים. לאחר עבודה של חמש שנים היא הגיעה להחלטה ללמוד את מקצוע הגננות בצורה מסודרת בסמינר לגננות. בשנת 1913 היא נסעה ללמוד ב"פרבל האוס" בברלין.

סמינר 'פרבל האוס' הוקם על ידי 'אגודת הנשים' בברלין, שנוסדה בשנת 1859 במטרה להפיץ את הפרדוגיה של פרבל ולקדם את גני הילדים שלו. פרבל העלה על נס את חשיבותה של האם כמורה הראשונה בילדות, והטיף להכנסת נשים למקצוע החינוך וההוראה בהדגישו את תפקידן המרכזי בחינוך בבית ובמסגרת המשפחה. מטרת הסמינר הייתה להכין את הנערות למשימות המשפחתיות שהן עתידות למלא במשפחתן. הנערות רכשו השכלה כללית לצד השכלה מקצועית, כלכלת בית, חינוך לבריאות וטיפול בילדים קטנים, ובנוסף הן הוכשרו לעבודה פרדוגית-מעשית בגני הילדים (ברובאכר, ב, 1965).

על התנהלותו של סמינר זה אפשר לקרוא בסיפור החיים של רחל ניימן-נאמן. רחל הוזמנה לחדרו של המנהל ונשאלה על מוצאה, שפתה ומעשיה. כאשר סיפרה על עבודתה כגננת בגני הילדים של 'העזרה' בארץ ישראל והדגישה כי כבר צברה ניסיון בהוראה, המנהל קיבל אותה ללימודים. זה היה סמינר קתולי שבאותה עת למדו בו שתי בנות יהודיות בלבד. מכיוון שהבחורה היהודייה השנייה הייתה ממשפחה מתבוללת היא התנכרה לרחל. רחל נאלצה לדלג על מכשולים לא מעטים, לדוגמה, בעת תפילת הבוקר היא נהגה לצאת מן הכיתה, ובשיעורי הבישול שבהם נהגו לטעום את התבשילים ואת דברי המאפה לפני הגשתם היא נמנעה מלעשות זאת, שכן התבניות נמרחו בשומן חזיר וגם התבשילים היו פיגול. רחל ציינה כי הלימודים התנהלו ברמה גבוהה, והמורה לספרות הקפידה על הדיבור הגרמני ועל הדיוק בדיבור – "ושלא יכניסו את שפת הרחוב לסמינר". רחל עשתה עבודה מעשית בגן הילדים של גרטרוד פפנהיים ושל אחותה אנה וינר פפנהיים שהייתה מנהלת הגן¹. למרות מוצאן היהודי הגננות חגגו את החגים הקתוליים עם הילדים, שכן הילדים באו מבתינו נוצרים. לדוגמה, בחג המולד הן המחזו עם הילדים את הולדת ישו בבית לחם ולימדו את הילדים את שירי החג. בשנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, רחל שבה לארץ והשתלבה בעבודה החינוכית בגני הילדים.

טובה חזקי-נא (חסקינה), ילידת נובגורוד-סברסק שבאוקראינה, למדה בקורסים הפרדוגיים-פרבליים בפטרבורג. היא הגיעה לפטרבורג בשנת 1909 בהיותה בת 16, לאחר שסיימה

1 גרטרוד פפנהיים (1871-1964) סיימה בית ספר על-יסודי לבנות והוכשרה לגננות ב'פרבל האוס' בברלין. שאותו ניהל אביה אויגן פפנהיים משנת 1892. היא עבדה במספר גני ילדים והייתה העורכת של כתב העת 'גן ילדים' (Der Kindergarten). שאותו הוציאה לאור בעזרת התאחדות הגננות בברלין עד שנת 1924. בשנת 1902 היא נבחרה לדיקטוריון של 'אגודת פרבל' הגרמנית. בהמשך היא קיבלה על עצמה את הניהול של 'בית הספר אליזבט' בפרוסיה. בשנת 1945 נאלצה להתפטר מכל עיסוקיה בגלל המשטר הנאצי שהצר את צעדיה בשל יהדותה (ויקיפדיה, https://de.wikipedia.org/wiki/Gertrud_Pappenheim נדלה ביוני 2020).

את לימודיה בגימנסיה רוסית. היא ניסתה להתקבל לסמינר כבר שנה קודם, אך בשל גילה הצעיר נמנע הדבר ממנה. וכך כתבה: "לא בנקל הסכימו הוריי כי אעזוב את הבית, אך השאיפה לדעת, ללמוד, להשתלם יותר, הייתה חזקה עלי. במיוחד שאפתי להיכנס לקורסים הפרדגוגיים-פרכליים, אשר אפשרו אז להיות לא רק מורה בבית הספר, אלא גננת – וזה משך את ליבי מאוד". טובה למדה בסמינר שלוש שנים ומתארת בסיפור חייה את האווירה, את מקצועות הלימוד שנדרשה ללמוד, ואת החוויה הלימודית שתרמה להתפתחותה האישית.

שלוש שנים ביליתי שם באטמוספירה נפלאה של מדע והשכלה. לימודי טבע בתיאוריה ובמעשה, פסיכולוגיה כללית, פדגוגית ורפואית; פילוסופיה, לוגיקה, תולדות הספרות וספרות ילדים; היגינה, התעמלות ומשחקים, מתודיקה בכל המקצועות; ענפי המקצועות האומנותיים הרבים; עבודה מעשית במעבדות בתי ספר וגני ילדים, הרצאות חינוכיות, חגים וכו' שהעשירו את נפשי ודעתי, והתוו דרך לעבודה האמיתית בין הילדים.

דינה מאייר-בלום נולדה בבאד קרויצנאך, בחבל הריין בגרמניה. לאחר שסיימה את הגימנסיה החלה לעסוק בהוראת השפה הגרמנית. בשנת 1907 העתיקה משפחתה את מקום מגוריה לפרנקפורט על נהר מיין, שם למדה דינה פילולוגיה באוניברסיטה המקומית. בעקבות מפגשיה עם סטודנטים יהודים מרוסיה, פנתה דינה אל חברת 'העזרה' בברלין ושם הוצע לה תפקיד של גננת בארץ ישראל. למרות שהייתה בעיצומם של לימודיה האקדמיים, היא החליטה לוותר עליהם למען הגשמת חלומה והחלה ללמוד ב'סמינריון לגננות של האיגוד המקומי לחינוך בעלות מקצוע'. בהתחשב בלימודיה הקודמים באוניברסיטה, קוצרה תקופת לימודיה משלוש שנים לשנה וחצי בלבד. בתום תקופה זו היא קיבלה תעודת הסמכה להוראה ולניהול גני ילדים ושלחה אותה לחברת 'העזרה', שהבטיחה לה משך גננת בארץ ישראל בתנאי שתלמד עברית בהקדם. כדי ללמוד עברית נסעה דינה לרוסיה, "המרכז היהודי הגדול, משכן התרבות היהודית המקורית" (חזן, 2007). בשנת 1910 הגיעה לרוסיה והחלה לעבוד כמורה לגרמנית בבית משפחה יהודית אמידה בקייב, ובכיתה למדה את השפה העברית. כעבור תשעה חודשים גורשה מתחומי רוסיה מאחר שאיחרה בחידוש אשדת השחייה שלה. היא נדרה לאנטוורפן והחלה לעבוד כמחנכת לשילדי משפחה ציונית, שם גם המשיכה לטפח את השפה העברית שבפיה. בשנת 1914 קיבלה מכתב מ'העזרה' שבו הוצע לה להיות מנהלת בית הספר לגננות של החברה, ומנהלת שלושה גנים בירושלים. דינה נענתה בחיוב, וכדבריה: "היה זה הרגע הגדול שבחייו!" ביום ה-1 במאי 1914 היא הגיעה ארצה וכך כתבה: "הגעתי לארץ זרה שבה לא היה לי לא קרוב ולא מודע, אך חשתי בהרגשת אושר, כי אכן, לאחר טלטולים, תעתועים ונדודים, הביתה הגעתי. רגש זה הלך וגבר בי מדי שנה". בשנים 1914-1916 לימדה דינה וניהלה את בית הספר לגננות של 'העזרה' וניהלה שלושה גנים בירושלים.

פולה זינגר-רכטר החליטה לכתוב את סיפור חייה במלאת לה 80 שנה, במסגרת ההכנות ליום הולדתה שעתיד היה להיחגג במסגרת המשפחה המורחבת. "לא קשה היה לי לנחש, שילדי ונכדיי מכינים לי הפתעה", כתבה בפתח האוטוביוגרפיה, "הנה אפתיע גם אני אותם. ישבתי וכתבתי את הביוגרפיה שלי. בקיצור, ממש תמצית ממה שזכור היה לי,

מימי ילדותי ועד עתה". סיפור חייה המרתק של פולה משמש תעודה חשובה מאין כמוה לחקר תולדות גני הילדים העבריים הראשונים בגולה, שנוסדו כחלק מניצניו של החינוך החדש שהחלו לנבט בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.

סיפורה של פולה פותח צוהר לראשית הכשרת הגננות העבריות בגולה בסמינרים הראשונים לגננות. הוא מאפשר לעקוב אחר קורותיהן של הגננות העבריות הראשונות בגולה, שעזבו בית ומשפחה ונסעו לאודסה כדי ללמוד בסמינרים שהיו פרי יוזמתם של שני מחנכים בחדרים מתוקנים, יחיאל היילפרין (בשנת 1909) ויצחק אלטרמן (בשנת 1910) (ולדן ושחורי-רובין, 2018). בגמר הכשרתן הן התפזרו ברחבי הגולה, הקימו גני ילדים עבריים 'יש מאין' במקומות נידחים, והביאו את בשורת העברית לילדי התפוצות. שלושה תנאי קבלה לסמינר לגננות היה עליהן למלא: להיות בנות 16 לפחות, להוכיח שסיימו שנתיים לפחות בבית ספר תיכון, ולדבר עברית (במידה זו או אחרת). פולה הייתה בת 15 בלבד וללא תעודה כלשהי מבית ספר תיכון ולכן נדחתה, אולם הודות לנחישותה ולשפה העברית השגורה היטב בפיה הצליחה להתקבל כתלמידה מן המניין. 'בזכות העברית השוטפת שלך ושאיפתך הגבוהה למקצוע', אמר לה המנהל וקיבל אותה ללימודים.

זאת ועוד, סיפור חייה של פולה מהווה מסמך חשוב ללימוד תפקידם של הסמינרים העבריים הראשונים בגולה ולתרומתם האדירה להתפתחותן האישית של הגננות הצעירות. הסמינרים פתחו בפני הבנות את הדרך לחיים כלכליים עצמאיים והעניקו להן הזדמנות לרכוש השכלה רחבה ולהיות נשים עצמאיות שתוכלנה לכלכל את עצמן ולתפקד כיות במרחב הפרטי והציבורי. רכישת מקצוע מכובד כגננת זימנה לצעירות ניעות חברתית, כדי שכאשר תעלינה לארץ ישראל כבר תהיה באמתחתן תעודת הסמכה שבעזרתה יוכלו להשתלב במערכת החינוך המתהווה בארץ החדשה ולתרום את חלקן בבניינה (שחורי-רובין, 2018). ואכן, עדות נדירה על תרומתם של הלימודים להעצמתן האישית מצאתי בזיכרונותיה של פולה: "שתי שנות לימודי בסמינר הקנו לי לא רק מקצוע לפי רוחי, הן בעיקר גילו לפניי עולם שלא הכרתי. המורים כביאליק, פייכמן, קלוזנר ואפשטיין, כל אחד במקצועו, תרמו לנו לתלמידות אוצר בלתי נדלה של ידיעות והרחיבו אופקים שהיו כה צרים ומוגבלים עד כה. נכנסתי לסמינר כילדה בת חמש עשרה ויצאתי כאדם מפותח עם צימאון ללמוד עוד ועוד!"

שולמית מאיר היא דוגמה לסמינריסטית שפילסה את דרכה ללא הורים וללא תמיכה ועזרה מקרוב או מודע, והצליחה בזכות כוחותיה שלה בלבד. היא עלתה בגפה מהונגריה בדצמבר 1944, ובתקופת לימודיה בסמינר בירושלים חוותה קשיים עצומים בדרך להשגת הדיפלומה: היא סבלה בדירות וחסרון כיס ונאלצה לעבוד למחייתה. בשל אי-ידיעת העברית היא החלה ללמוד במכינה עם בנות צעירות ממנה: "אני שנתיים בארץ, חדשה בירושלים, בלי משפחה. בסיום הלימודים התלמידות הולכות הביתה ואני נשארת לנקות את הכיתה. הייתי עוזרת לשמש הקבוע בשטיפת רצפות של כיתות הלימוד בסמינר. [...]. למרות שכבר דיברתי נכונה, התקשיתי מאוד בלימודים במקצועות כמו תנ"ך ודקדוק. [...]. הגברת אשכולי (המנהלת) אימצה אותי, תמכה בי ולא נתנה לי לעזוב את הסמינר בשעות

משבר כתוצאה מכישלונותיי בבחינות" (מאיר, 2018). בשל הקשיים ביקשה שולמית מאיר לפרוש מהלימודים, ורק הודות לעידודה של מנהלת הסמינר הצליחה בנחישות רבה לסיים את הלימודים, ולימים להצליח במקצועה כגננת, מפקחת ומדריכה פדגוגית בסמינר לגננות.

דברי סיכום: מסיפוריהן האישיים של הגננות עולה תמונה ייחודית של בנות היישוב, שסיפור חייהן שזור בתולדות הקמתו והתפתחותו של גן הילדים העברי. הסיפורים מאפשרים צוהר לתפיסת עולמן של הגננות, למאפייני סביבתן ולסגנון חייהן. יתרה מזאת, הסיפורים מהווים מקור בעל ערך היסטורי חשוב הן ללימוד המתרחש בתחום החינוך בארץ ישראל בכלל, והן ללימוד ההיסטוריה של גני הילדים העבריים בגולה ובארץ. סיפורי החיים מביאים לא רק את רוח התקופה אלא אף משרטטים תהליכים היסטוריים-חינוכיים שחסרונם מודגש במחקר החינוך, כגון תהליך הכשרתן של הגננות הראשונות בסמינרים בחו"ל, וקשיי התנהלותן של הגננות היהודיות בסמינרים שהתנהלו ברוח הנצרות, על כל המשתמע מכך. כמו כן עולה הקושי בבחירת שיטות הלימוד (פרבל, מונטסורי) שמקורן בארצות חו"ל (גרמניה ואיטליה) ובקשיים שהתעוררו בעת יישומן והתאמתן לילדי ארץ ישראל.

המשותף לסיפורי החיים הוא שהם מביאים את האירועים מזווית אישית מובהקת; הם מתארים את קורותיהן האישיים והמקצועיים של הגננות ואת חוויותיהן מהתקופה שבה שימשו בתפקידי הוראה על רקע בנייתה והתפתחותה של מערכת החינוך העברי בארץ. כל אחד מסיפורי החיים מוסיף נדבך רב ערך לתמונה רבגונית המספרת את סיפורו של הגן העברי, ויחד הם יוצרים "תזמורת המתנגנת בקולות שונים והופכת את סיפורו של היחיד לבעל משמעות" (בן-דב, 2011). סיפור חיים זה הוא גם סיפורו של גן הילדים העברי.

סיפורי החיים, אף כי אינם מהווים פרי מחקר היסטורי אלא מסתמכים על זיכרון של הגננות ומבטאים עמדות אישיות, נודעת להם חשיבות רבה בתרומתם מצד אחד לקידום המחקר ההיסטורי-החינוכי, להעמקת הידע הקיים, להרחבתו, להעשרתו ולהשלמת הידע החסר. מן הצד האחר הם מאפשרים לתת לגננות במה, להשמיע את קולן הייחודי ולהעצימו, לספר את סיפורן האישי-המקצועי ולשלבו בהיסטוריוגרפיה של החינוך.

ביבליוגרפיה

אלבוים-דרור ר' (1999). להנפיל עם הסלע אל ראש ההר ולדרדר אותו בחזרה: ראשית ההיסטוריוגרפיה של החינוך בישראל, עיונים בתקומת ישראל, כרך 9, 1-36.

בילו י' (ספטמבר 1986). היסטוריית-חיים כטקסט, מגמות, כרך כט, 349-371.

ברובאכר ג' ס' (1965). בעיות החינוך בהתפתחותן ההיסטורית, א, ב, תל-אביב: יחדיו.

- בן-דב נ' (2011). חיים כתובים: על אוטוביוגרפיות ספרותיות ישראליות, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- גלבר י' (2007). היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל אביב: עם עובד.
- גל-פאר א' (תשל"ח). "עברית נזמרה": על לקט שירי גן הילדים העברי מתקופת תחיית הלשון, ספרות ילדים ונוער, כרך טו, 3-17.
- חלמיש א' (טבת תשע"ד). העידן הביוגרפי בהיסטוריוגרפיה הישראלית, קתדרה, כרך 150, 262-239.
- חלמיש א' (תשס"ו). מה מנסים ביוגרפים לעשות? בתוך א. הורוביץ ואחרים (עורכים), העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 219-220.
- דורמן מ' ושביט ע' (עורכים) (1985). מחברות ברנד ג-ד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דרור י' (2009). ייצוג החסר של הנשים בתולדות החינוך הקיבוצי, בתוך ס. פוגל-ביזאוי (עורכת), באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי. יד טבנקין-הקיבוץ המאוחד.
- דרור י' (2017). תרומת ספרי זיכרונות אישיים לחקר תולדות החינוך, דור לדור, כרך נג, 415-423.
- הרמתי ש' (1979). ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחיאת הלשון: תרמ"ג-תרע"ד, ירושלים: ראובן מס.
- ולדן צ' ושחורי-רובין צ' (2018). לא מִבְּטָן אלא מִגֵּן: תרומתם של גן הילדים והגנות להפצת הלשון העברית, תרנ"ט-תרצ"ו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מירון ג' (אב תשנ"ח). האוטוביוגרפיה כמקור להיסטוריה חברתית: יהודי גרמניה בארץ ישראל כמקרה מבחן, היסטוריה, כרך 2, 103-132.
- מירון, ג' (תשס"ה). משם' לכאן בגוף ראשון: זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל, ירושלים: מאגנס.
- סנפיר מ', סיטון ש' ורוסו-צימט ג' (2012). מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פאיאנס-גליק ש' (1968). החינוך בגל הרך. תל אביב: יבנה.
- פירן א' (תשמ"ה). מה מנסים היסטוריונים לעשות? בתוך א. וינריב (עורך) חשיבה היסטורית: קובץ מאמרים בפילוסופיה של ההיסטוריה, ב, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 15-23.
- רשף ש' ודרור י' (תשנ"ט). החינוך העברי בימי 'הבית הלאומי' 1919-1948. ירושלים: מוסד ביאליק.
- שחורי-רובין, צ' (תשס"ב). גנות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, דור לדור, כרך יט, 115-194.
- שחורי-רובין צ' (2018). גנות עבריות: חלוצות בשדה החינוך העברי בתפוצות הגולה, 1912-1926, מסכת, כרך יד, 181-220.
- שחורי-רובין צ' (2021). גנות ראשונות בארץ ישראל ודרכי הכשרתן להוראה בתקופת העלייה הראשונה, 1882-1903, דרך אפרתה, כרך טז, 29-44.
- שפירא ר' והרצוג ח' (אוגוסט 1984). 'סוד כמוס' - ספרי זכרונות כראי של גיל ושל תקופה, מגמות, כרך כח (4), 513-530.

שפירא א' (1997). יהודים חדשים יהודים ישנים. תלאביב: עם עובד.

שפירא א' (2019). צומת ביל"ז: שלושה ביל"זיים וארץ ישראל. תל אביב: עם עובד.

רינות מ' (1972). חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק. חיפה: אוניברסיטת חיפה, מכון ליאו בק.

שטרן מ' (אוגוסט 2020). יוהאן היינריך פסטלוצי וישראל בלקינד, קווי הדמיון והשוני ביניהם, עיונים בחינוך, כרך 20, 281-306.

שילה מ' (טבת תשס"ו). פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה, *קתדרה*, כרך 118, 41-66.

Montessori, M. (1917). *The Advanced Montessori Method*. New York: Frederick A. Stokes Publishers.

ביוגרפיות – מקורות ראשוניים

יהודית אייזנברג-הררי (1948). בין הכרמים, א-ב, דביר.

יהודית אייזנברג-הררי (ניסן תרפ"ב). בית התינוקות ביפו. גנו, כרך א, חוברת ד-ה, 88-98.

אורי ברנר (1987). אמא, חיה ברזידא, הוצאה עצמית, מעוז חיים.

מרים זינגר, *מרשימותיה של גננת*, ארכיון דגניה א, ללא תאריך.

פולה זינגר (רכטר) (1983). פולה מספרת - פרקי חיים: סיפורה של פולה רכטר, הוצאה עצמית.

טובה חזקי-נא (חסקינה) (תש"ט). תולדותי. *הד הגן*, יד, חוברת א-ב, כל החוברת.

מירה חן (עורכת) (2007). על אם הדרך: דינה מאייר-בלום, הוצאה עצמית.

שולמית מאיר (2018). הדרך הארוכה שלי: פרקי יומן וזיכרונות, הוצאה עצמית.

רחל ניימן-נאמן (תש"ך). יומנה של גננת ותיקה, הוצאה עצמית.

חסיה פיינסוד-סוקניק (1966). פרקי גן: זיכרונות ומעש, אוצר המורה.

שלומית פלאום (1935). בת ישראל נודדת: זיכרונות, מסעות ופגישות, הוצאת לודביג מאיר, ירושלים.

שלומית פלאום (סיון תר"פ). שיטת מונטסורי (רשמיי מבתי הילדים אשר לה ברומא), גנו, חוברת ב-ג, 73-75.

תרצה קטינקא-גורביץ (תרצ"ז). זיכרונות מימים קדומים, לא פורסם.

צביה קטרבורסקי (1962). בנתיבות הגן, אוצר המורה.